

УДК 338.24.01

В. В. Кіндзерський

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСАХ

У статті наведено аналіз еволюції поглядів класиків економічної науки на роль держави у економічних процесах.

Ключові слова: державне регулювання, економічні школи, економічні процеси.

В статье приведен анализ эволюции взглядов классиков экономической науки на роль государства в экономических процессах.

Ключевые слова: государственное регулирование, экономические школы, экономические процессы.

The paper presents an analysis of the evolution of views pertaining to the classical economics on the role of the state in the economic processes.

Keywords: government regulation, economic schools, economic processes.

Форми, методи, інструменти та рівень втручання держави у економічні процеси постійно змінюються під впливом розвитку світових господарських зв'язків та суспільства. Сучасна «глобалізована» економіка становить собою синтез ринкового механізму та елементів механізму державного регулювання. Проте так було не завжди.

З моменту зародження інституту влади держава впливала на дії суб'єктів господарювання, а питання, пов'язані із роллю держави у регулюванні економічних процесів, від самого початку виникнення економічної науки перебували у полі зору наукових інтересів вчених. Серед класиків економічної науки це питання досліджували – Дж. Гелбрейт, Дж. Кейнс, Д. Майєр, А. Маршал, Д. Норт, Д. Рікардо, П. Самуельсон, А. Сміт, Дж. Стігліц, Й. Шумпетер та ін.

Серед вітчизняних вчених, які звертались до даної тематики, слід зазначити В. Амбросова, В. Андрійчука, О. Бородіну, П. Гайдучького, В. Галушко, М. Дем'яненко, А. Дуброву, С. Квашу, М. Латиніна, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, О. Могильного, П. Саблука, М. Туган-Барановського та ін.

Тракування теоретичних поглядів щодо еволюції процесів державного втручання в економіку вкрай суперечливе. Водночас, історичний складник дає можливість частково спрогнозувати переломні моменти у світовій економіці, знайти відповіді на безліч питань сьогодення та стимулювати наукові пошуки оптимальної формули поєднання інструментів, форм, методів та меж державного втручання у економічні процеси. Саме в цьому і полягає основна цінність аналізу поглядів минулого.

Постановка завдання даного дослідження полягає в ретроспективному аналізі теоретичних поглядів на державне регулювання економічних процесів і визначення закономірностей їх домінування.

У поглядах мислителів Стародавніх часів чітко простежуються ідеї централізму та активної політики втручання держави у економічні процеси. Основною формою державного регулювання тоді вважалась «примусово-адміністративна». Основною метою діяльності держави було переважно поповнення державної казни та заготівля продовольчих запасів.

Серед учених доби Середньовіччя, чий науковий інтерес був, у основному, прикутий до питань власності на землю та розподілу доходів, сучасні науковці виділяють Блаженного Августина (354–430), Фому Аквінського (1225–1274) та

Ібн Хальдуна (1332–1406). Що ж стосується документальних пам'яток, щодо ролі держави у суспільних відносинах цього періоду, то одними із тих, які найяскравіше описують ці процеси, є «Руська правда» (XII–XIII ст.), «Повість временних літ» (XII ст.) та «Галицько-Волинський літопис» (XIII ст.).

Помітний поштовх у розвитку теорії державного регулювання дали такі праці: «Утопія» Т. Мора (1516), «Трактат політичної економії» А. Монкретьєна (1615), «Місто Сонця» Т. Кампанелли (1623).

Наступним щаблем еволюційного розвитку економічної думки стало зародження економічних шкіл. Уже в той час, у XV ст. зародився меркантилізм (фр. *mercantilisme*, італ. – *merkante* – торговець, купець), який на подальші декілька століть став основою для формування державної політики багатьох країн Західної Європи.

Найбільш відомі представники школи меркантилізму – А. Монкретьєн (1575–1621), Д. Норс (1641–1691), Д. Юм (1711–1776), Дж. Локк (1632–1704), Дж. Стюарт (1712–1780), Т. Манн (1547–1641), У. Стаффорд (1554–1612), у Росії та Україні – А. Ордин-Нащокін (1605–1680), І. Посошков (1625–1726) та Ф. Прокопович (1681–1736).

Дослідники виділяють два періоди меркантилізму: ранній та пізній (розвинутий).

Основою вчення меркантилістів раннього періоду була теорія «грошового балансу», за якою для забезпечення збереження грошей у країні заборонялось їх вивозити за кордон. Віталась активна митно-тарифна політика держави. Джерело багатства дослідники того періоду вбачали у сріблі та золоті, а згодом і у надлишку товарів, що виникав у результаті зовнішньої торгівлі [3].

На думку професора Р. Нуреєва, головною метою досліджень прихильників меркантилізму були пошуки джерел багатства, об'єктом спостережень стала торгівля, а предметом учення – рух грошей і товарів між окремими країнами [11, с. 135].

Прихильники ж пізнього меркантилізму вбачали міру багатства держави у величині різниці між вартістю експортованих з країни та імпортованих у неї товарів.

Для забезпечення активного торгового балансу держава вдавалася до обкладання митом іноземних товарів та виплачування премії власним виробникам, товари яких користувались попитом за кордоном. Ідеї меркантилістів стали підґрунтям державної політики – протекціонізму. Нині досить важко віднайти країну, яка б у сучасних умовах чи у минулому не використовувала елементи політики захисту власного товаровиробника.

Із посиленням тенденції підприємницької самостійності, зміцненням розвитку приватного підприємництва роль держави у регулюванні економічних процесів почала відходити на задній план. На зміну поглядам меркантилістів у XVIII ст. у Франції зароджується школа фізіократів (гр. *phisis* – природа; *kratos* – влада, сила). Головними представниками і розробниками даного напрямку були Ф. Кене (1694–1774 рр.) – «Економічна таблиця» (1758 р.) і А. Тюрго (1727–1781 рр.) – «Роздуми про створення і розподіл багатств» (1766 р.).

Економісти-фізіократи науково обґрунтували концепцію, відповідно до якої багатство суспільства створюється у сфері виробництва, а не обігу. Вони стверджували, що «землеробство – основа багатства держави і громадян». Помилковою була думка прихильників даної економічної школи, що сільське господарство – єдина галузь, де завдяки даровим силам природи створюється додана вартість. Згідно із твердженням фізіократів держава не повинна втручатися в економічну діяльність підприємців. Єдиними функціями держави повинні бути лише збір податків для забезпечення обороноздатності країни та охорона прав і свобод її громадян. На перший план виступають недоторканість результатів вільної праці та власності громадян.

Ф. Кене висунув теорію «природного порядку», в якій стверджував, що приватний інтерес не може відокремлюватися від інтересу суспільного. А реалізація цього можлива лише у випадку панування принципу економічної свободи, вільного підприємництва, ринкового ціноутворення та конкуренції.

Теорії фізіократів породили доктрину «природної свободи» («laissez faire» – фр. вираз – нехай кожний іде своїм шляхом) згідно з якою уряд не повинен регулювати та контролювати приватні підприємства, бо вільна конкуренція якнайкраще враховує інтереси суспільства. На цих підвалинах сформувалася класична теорія регулювання (саморегулювання), яка в принципі заперечує будь-яке втручання держави в економіку. Основним регулятором ринку вважається ринковий механізм, який, на думку класиків, спроможний якнайкраще розподіляти ресурси між їхніми споживачами та самостійно встановлювати ринкову рівновагу.

Становлення капіталізму у Західній Європі вимагало нових ідей, поглядів на роль та місце держави у системі економічних відносин, підприємці тяжіли до звільнення з-під опіки держави. Якісно новий рівень поглядів на економічну науку надали праці представників класичної школи. У цьому ракурсі цікаво розглянути погляди англійського вченого У. Петті (1623–1687 рр.). У ранніх роботах економіста чітко прослідковуються меркантилістські погляди. Проте, на відміну від останніх, які використовували пізнання економічних процесів лише як засіб для вирішення конкретних питань, учений намагається це робити для розвитку, власне, економічної теорії та надати їй прикладного характеру. Ще одним здобутком автора вважають закладення основ абстрактного методу в економічній науці. У. Петті політичну економію трактував як «політичну анатомію» та навіть зробив спробу сформулювати перший нарис політичної анатомії [12]. І, незважаючи на те, що У. Петті не сформулював свого чіткого бачення ролі та місця держави у економічних процесах, його дослідження дали поштовх та натхнення до цього наступним економістам-класикам.

Фундатором школи класичної економії у Франції прийнято вважати П. де Бугабільєра (1646–1714 рр.). У своїх роботах, зокрема у «Міркуванні про природу багатства, грошей і податків» (1707 р.), автор критикує погляди меркантилістів та виступає за ідею, що джерелом багатства є сфера виробництва, а не обігу, а точніше – саме сільське господарство.

Другий період розвитку ідей класичної політичної економії (остання третина XVIII ст.) нерозривно пов'язаний із А. Смітом (1723–1790 рр.) та Д. Рікардо (1772–1823 рр.).

Провідне місце у теорії ролі держави в економіці посідає праця А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.), у якій автор стверджує, що ринок є найкращим інструментом для забезпечення сталого економічного зростання та рівня стабільного суспільного добробуту.

Згідно із твердженням О. Могильного, домінуючою рисою праці А. Сміта стало обґрунтування необхідності обмеження ролі держави в економіці, оскільки особистий інтерес та конкурентна боротьба природно поєднують досягнення власної вигоди з реалізацією інтересів суспільства загалом. Саме завдяки цьому механізмові економіка, на переконання А. Сміта, управляється «невидимою рукою», яка спрямовує її розвиток на виробництво якісних і потрібних суспільству товарів [9, с. 12]. Під цим регулятором він розумів свободу вибору сфери господарської діяльності, здорову конкуренцію, свободу підприємництва та інші свободи суспільної діяльності.

На думку А. Сміта, держава повинна виконувати три обов'язкові функції:

- захист суспільства від насильства та вторгнень інших держав;
- формування системи справедливого правосуддя та захисту кожного окремо взятого члена суспільства від утисків з боку інших членів суспільства;

– створення та утримання окремих громадських установ, закладів та споруд, які знаходяться поза комерційними інтересами окремих осіб, або ж груп осіб та не можуть бути ними профінансовані.

Вважаємо дані погляди досить далекоглядними. Оскільки навіть у сучасному розвинутому гуманному суспільстві питання безпеки як громади загалом, так і окремих осіб є досить актуальним та важливим.

Д. Рікардо, як і А. Сміт був прихильником ідеї «природної гармонії» та вважав, що у економіці діють об'єктивні та стихійні закони, і забезпечують установалення економічної рівноваги за умови невтручання держави у економічні процеси. Д. Рікардо наголошував на необхідності формування державної економічної політики для забезпечення розвитку виробничих сил суспільства. А. Сміта та Д. Рікардо вважають ідеологами політики фритредерства, суть якої полягає у свободі торгівлі та ціноутворенні, відсутності експортно-імпорتنних мит чи інших немонетарних бар'єрів у торгівлі. Варто зазначити, що принципи класичної теорії ролі держави у економіці на практиці втілює Світова організація торгівлі, пропагуючи постійне згортання політики протекціонізму, здебільшого у сфері торгівлі, продукцією сільського господарства.

Ідеї класиків знайшли продовження у працях економістів нової хвилі (перша половина XIX ст.), зокрема – Ж. Б. Сея (1767–1832 рр.), Т. Р. Мальтуса (1766–1834 рр.), Дж. С. Міля (1806–1873 рр.) та ін.

Так, Ж. Б. Сей запропонував формулювання «закону ринків» (пізніше – «закон Сея»), згідно з яким будь-яка пропозиція породжує свій попит. Цей механізм працює завдяки системі вільного ціноутворення, саморегулювання ринків та невтручання у ринок ззовні. Відсутність рівноваги між попитом та пропозицією можлива лише в окремих випадках на окремі товари, або через регіональні особливості краю (країни).

Т. Р. Мальтус розглядав прибуток як головний рівноважний «пристрій» економіки. Але економіст відводив і державі досить важливу роль, а саме – регулятора у сфері відтворення населення. У своїй головній праці «Досвід про закон народонаселення» (1798 р.) автор обґрунтовує необхідність стримування чисельності населення через економічні важелі держави.

У даному випадку ми спостерігаємо далекоглядність автора. Проблема пере-населення Землі вважають однією із найбільших у XXI ст., наслідки якої прирівнюють до результатів воєн та найстрашніших катастроф у світовій історії.

У головній праці Д. С. Міля «Основи політичної економії» (1848 р.), критикується застосування протекціонізму та будь-яке обмеження прав та свобод профспілок. Економіст чітко усвідомлює, що самотужки ринок не може вирішити багато проблем, переважно соціального характеру (захист прав та свобод громадян, медицина, освіта, наука, інфраструктура та ін.). Тягар вирішення цих проблем повинна взяти на себе держава. Низька норма прибутковості, або її відсутність, у цих сфер суспільного життя не сприяє залученню бізнесового капіталу для їхнього розвитку, тому вважаємо логічним у цьому випадку втручання держави.

Погляди класиків домінували до 30-х рр. XIX ст. Після економічної кризи 1825 р., яка «наглядно» проілюструвала недосконалість запропонованої теорії ринкового саморегулювання, ідеї А. Сміта та Д. Рікардо почали відходити на другий план.

Саме у цей період набувають популярності ідеї наукового соціалізму К. Маркса та Ф. Енгельса. Дану течію науковці трактують як найбільш суперечливу, радикальну та таку, яка справила найбільший вплив на розвиток теорії державного регулювання. В основі теорії марксизму панували такі ідеї: зміна ринкового самоврядування централізованим державним плануванням, ліквідація приватної власності та державний контроль засобів виробництва та його результатів [7].

Центральною науковою роботою школи марксизму є «Капітал» (1867 р.) К. Маркса, в якій він представив глибокий системний аналіз недоліків капіталістичної системи господарювання та довів, що ринковий механізм приводить до значного соціального розшарування суспільства на бідних та багатих та поглиблення всіх протиріч економічної системи. Автор вважав, що втілення його теорій у практику неможливе в умовах капіталістичного суспільно-політичного ладу, який потрібно змінити на соціалістичний, причому єдиний реальний шлях для цього був революційний. Більша частина ХХ ст. минула під знаком протистояння капіталістичних та комуністичних ідей.

Яскравим прикладом практичного застосування теорій марксизму був Радянський Союз. Значна структурна перебудова держави, швидке пристосування економічної системи до екстремальних умов функціонування, але вже через пів століття, адміністративно-командна система у «марксистсько-ленінському варіанті» вичерпала себе. І після розпаду Радянського Союзу цікавість до поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса зменшилась.

Вагомий внесок у розвиток теорії ринкової економіки зробили представники німецької історичної школи, а саме: Б. Гільдебранд, В. Рошер, К. Кніс, Ф. Ліст, а згодом – В. Зомбарт, Г. Шмоллер, К. Бюхер та ін. Учені розуміли неминучість активної ролі держави у економічному житті, але, водночас, застерігали від можливих результатів цього втручання. Натомість для держави відводилась важлива місія, пов'язана з організацією, вихованням та об'єднанням нації.

Наступним напрямом економічної науки, який у своїй ідеології схиляється до провідної ролі ринку, а не держави, є неокласицизм – пануюча ідеологія сучасної економічної науки. Засновником та основним розробником неокласичного напрямку в економічній науці вважають А. Маршалла. Представники даної школи займалися багатоаспектним аналізом регульованої ринкової економіки, використовуючи як інструмент економічні моделі. У колі їхніх інтересів питання, пов'язані із ціноутворенням та взаємодією попиту і пропозиції на ринках.

«Синонімом» ринкової економічної системи можна вважати ліберальну модель, в основі якої закладені такі економічні явища і процеси, як приватна власність на засоби виробництва, свобода вибору та гарантія прав і свобод підприємців.

Найвідомішими виразниками даного економічного вчення ХХ століття прийнято вважати представників австрійської економічної школи – Л. фон Мізеса та Ф. Хайєка. Характерною рисою теорії лібералізму була критика соціалістичних поглядів.

Учень і послідовник Мізеса, Ф. Хайєк у критиці соціалістичних поглядів стверджує про неможливість розвитку економічної системи без таких постулатів економіки, як вільне ціноутворення, конкуренція, свобода вибору господарської діяльності та ін.

Питання ролі держави у економічних процесах представниками даної економічної течії обговорювались досить бурхливо. Л. фон Мізес якнайкращим варіантом бачить той, коли держава не втручається у діяльність ринку та пов'язані з ним громадянські форми активності. Тим самим зводячи роль держави до функцій «паралізованого гравця», який ніби і бере участь у «економічній грі» (підприємці користуються його економічною та соціальною інфраструктурами, надрами корисних копалин, системою зовнішньоекономічної діяльності, грошово-фінансовою системою та ін.), а вдяти нічого не може. Менш категоричні погляди Ф. Хайєка з цього приводу: «Держава, що втілює навмисно організовану та свідомо контрольовану владу, повинна становити тільки невелику частину більш місткого організму, який називається «суспільством», забезпечуючи лиш тільки ту правову рамку, в межах якої вільне співробітництво людей мало б максимальний простір» [20, с. 41]. Державі ж, на думку Ф. Хайєка, притаманна лише функція охорони природного соціального порядку (економічні права та свободи господарювання).

Своєрідною альтернативою розв'язання дискусійних питань місця та ролі держави у економічних процесах стало зародження такого напрямку економічної думки як інституціоналізм, який відкидав як цілковите панування держави в економіці, так і домінування ринку. Інституціоналізм сформувався як система доктрин, що ґрунтується на міждисциплінарних підходах.

До основних категорій та елементів інституціоналізму належать: інституціональне середовище та інститути, норми і правила власності, економічні агенти та їхня поведінка, обмежена раціональність, асиметричність інформації, договірні умови, трансакції та трансакційні витрати, довіра, опортуністична поведінка, суспільний вибір та ін. [5, с. 22]. Шлях до розвинутої економіки проходить через численні процеси заміни, трансформації та створення нових інститутів.

Сучасні науковці розглядають декілька періодів становлення та розвитку інституційної теорії. Представниками першого періоду вважають Дж. Гобсона, Дж. Коммонса, Т. Веблена, У. Гамільтона, У. Мітчела. Вони були прихильниками антикризового регулювання економіки та ведення ліберально-реформаційної соціальної політики.

У своїх працях Ю. Лопатинський зазначає два наступних етапи – позитивістський та етап технологічного детермінізму. Складником третього етапу становлення інституціоналізму автор вважає технократичні теорії «індустріального суспільства», трансформації, «конвергенції» тощо [5, с. 23]. Виявом даної школи став своєрідний синтез економіки, філософії, соціології, історії, психології та проведення досліджень на стиках цих наук.

Однією із центральних проблем економічної науки в питанні ролі держави в економічних процесах О. Могильний виділяє: «Виявлення чинників періодичності коливань економічної активності, що впливають на рівень зайнятості населення, інфляцію, ріст ВВП та інші макроекономічні показники» [9, с. 15].

Із статтю Дж. М. Кейнса асоціюють зародження антициклічного макроекономічного мислення. Але так було не одразу. У своїх перших серйозних наукових працях «Трактат про грошову реформу» (1923 р.) та «Кінець *laissez faire*» (1926 р.) науковець розглядає гроші як активний фактор економічного процесу, піддає критиці застарілі погляди державного невтручання у економіку та основну увагу приділяє регулюванню економіки у межах грошової системи, вважає, що найкращі часи поглядів *laissez faire* у минулому.

Своєрідним початком етапу нових наукових поглядів Дж. М. Кейнса слід вважати його фундаментальну двотомну працю «Трактат про гроші» (1930 р.). Висновками стало те, що автоматичний механізм урівноваження інвестицій та заощаджень відсутній, перевищення останніх над інвестиціями спричиняє зниження ділової активності, а умовою макроекономічної рівноваги є їхня рівність. Запропонований «рецепт» підтримки зайнятості через фінансування суспільних робіт із державної казни.

Досить неоднозначно науковці трактують вплив поглядів Кейнса на формування «Нового курсу» Ф. Рузвельта. У більшості літературних джерел, присвячених історії економічної думки, антикризову американську політику розглядають як практичне застосування економічного вчення Дж. М. Кейнса. Іншої думки дотримується Б. Семігмен, який пише: «Було б зовсім неправильно вважати Кейнса батьком «Нового курсу»... «Новий курс» мав характер програми, продиктованої виключними обставинами, і він здійснювався тими, хто цурався економічної теорії» [16, с. 584]. Дослідник вважає, що Дж. М. Кейнс дійшов своєї теорії за допомогою теоретичної роботи, а Ф. Рузвельт – економічної практики. Основою американської антикризової політики стало глибинне державне втручання у економіку, банківську та фінансову системи, трудові та соціальні відносини.

Загалом, теорію Дж. М. Кейнс можна назвати «антикризовою», оскільки тут економіка розглядалася у стані депресії. Відповідно до неї, у зв'язку з відсутністю у вільного ринку механізмів, які б забезпечили вихід із кризи, держава повинна активно втручатися в економіку. Причиною криз Кейнс вважав перевиробництво, отже, виходом із цієї ситуації бачив вплив держави з метою збільшення попиту. Ним були запропоновані такі інструменти: гнучка грошово-кредитна політика, активна бюджетно-фінансова політика та пряме створення державою робочих місць. Саме кейнсіанству інкримінують перемогу над кризою 30-х років ХХ ст., що майже на півстоліття зробило вчення Дж. М. Кейнса флагманом економічної науки.

Та вже у 70-х роках ХХ ст. почали проявлятися недоліки кейнсіанського «рецепту» виходу з кризи. Модель Дж. М. Кейнса проявляла стійкість виключно в умовах високих темпів зростання. Вона не могла впоратись із одночасним інфляційним тиском, падінням темпів виробництва і збільшенням рівня безробіття. Кейнсіанству не вдалося цілком витіснити неокласичну школу. Поступово почали поширюватись тенденції до згортання політики державного втручання у економічні процеси [9, с. 16]. Їхніми причинами слід вважати такі негативні економічні явища як зниження темпів продуктивності праці, спад ділової активності, зростання темпів інфляції та ін.

На перший план виступають неокласичні погляди саморегулювання економіки, зокрема монетаризм, теорія раціональних очікувань та ін.

Провідну роль у цей період відіграло вчення Фрідмена-Хайєка. В його основу покладені принципи вільного ринку, а своєрідним виходом із кризової ситуації вважалось невтручання держави у економіку та панування вільного підприємництва. М. Фрідмен значну роль відводив грошам, що перебували в обігу. Вплив держави полягав у дотриманні щорічних темпів зростання грошової маси на рівні 3–5 %. І навіть такі особливі сфери як освіта і медицина, на думку М. Фрідмена, найкраще функціонуватимуть у режимі саморегулювання. Вчений вважав, що прихід вільних ринкових відносин невідворотний, і значний вклад у їхню побудову вносить інтернет-економіка [19, с. 141–147].

Еволюційним можна вважати поєднання переваг неокейнсіанства й неолібералізму, що втілилось у формування поглядів «неокласичного синтезу». Згодом на основі цих ідей була сформована система змішаного регулювання ринкової економіки, згідно з якою основним регулятором макроекономічних пропорцій є ринковий механізм, а державне регулювання має доповнювати його. Також у цей час формується третій суб'єкт впливу на економіку – інститут соціального партнерства.

Трохи згодом П. Самуельсон об'єднав «неокласичний синтез» А. Маршала – з теорією Дж. М. Кейнса – у сфері державного регулювання у новий еволюційний напрям економічної думки – «новий неокласичний синтез».

Досліджуючи циклічність у економіці та загальну економічну рівновагу, П. Самуельсон дійшов висновку про необхідність вирішення проблеми ефективності функціонування ринкового механізму та забезпечення державою гарантій соціальної справедливості як єдиної системи [15, с. 524–525].

Американський економіст Д. Гелбрейт у своїй роботі «Економічні теорії і цілі суспільства» наголошував: «Ринкова система повинна існувати поряд з плановою.... Різниця між плановою і ринковою системами полягає не в прагненні позбутися обмежень ринку і знайти контроль над економічним середовищем. Вона полягає в інструментах, за допомогою яких досягаються цілі, і в тому, наскільки успішно виявляються такі спроби» [2, с. 165].

Загострення кризи класичних і неокласичних поглядів у другій половині ХХ ст. як логічне продовження попередніх концепцій переросло у формування ідей неінституціоналізму. Його представниками дослідники вважають А. Алчіана,

Г. Демсеца, Д. Норта, Дж. Б'юкенена, К. Менара, М. Олсона, О. Вільямса, Р. Коуза, Р. Познера, С. Пейовича, Т. Еггертсона та ін. Сучасний представник неінституціональних поглядів Д. Норт висловився так: «Неокласична теорія, як і інші теорії з інструментарію соціальних наук, у даний час не можуть дати задовільного пояснення відмінностей у функціонуванні суспільств та економік як в окремо взятій момент часу, так і протягом певного періоду», тоді як «розвиток теорії інституціональних змін є необхідною умовою подальшого прогресу соціальних наук загалом та економічної особливо» [10, с. 6]. Основою сучасних економічних поглядів даної школи є вивчення економічних факторів залежно від інституціональних умов середовища, в якому вони функціонують.

Світова криза фінансових ринків, яка розпочалась у 1997 році у Таїланді та поширилась на всі континенти, дала поштовх для критичного переосмислення поглядів на теорію державного регулювання економічних процесів. У своїй книзі «Криза світового капіталізму» (1999) Дж. Сорос робить висновки, що ринковим силам не можна давати повної влади, оскільки вони неминуче призведуть до хаосу в економіці та фінансах і, врешті-решт, до розпаду світового капіталізму.

Дж. Сорос стверджує, що під час фінансової кризи діє не маятниковий механізм, відновлюючи стан пропорційності складників економічної системи, а коло, яке руйнує одну економіку за іншою. Отже, Дж. Сорос пропонує створити нові фінансові інститути для забезпечення стабільності світової економіки [17].

Щодо поглядів вітчизняних науковців на проблематику місця держави у економічній системі, то первинні уявлення почали зароджуватись на початку XIX ст., проте більшої уваги варті напрацювання періоду другої половини XIX ст. – початку XX ст. Саме на цей період припадає зародження та розвиток капіталістичних відносин у Росії, до складу якої входила й Україна. Вже традиційними для того періоду можна вважати три гілки наукових поглядів: ідеї вільного ринку, погляди активної ролі держави у економіці та поєднання елементів поміркованого втручання держави у економічне життя суб'єктів господарювання в умовах ринкового саморегулювання.

Найяскравішими захисниками ідей вільного ринку серед вітчизняних науковців прийнято вважати І. Вернадського, М. Бунге та Т. Степанова. Постать останнього розглядають як одного із родоначальників ідей класичної економічної теорії як в Україні, так і Росії [14, с. 196].

Погляди німецької історичної школи та марксизму у питаннях взаємодії держави та економіки поділяли такі науковці, як В. Яроцький, І. Янжул, К. Воблій, М. Туган-Барановський, М. Соболев та ін. [9, с. 27–29].

Висновки. Розглянувши погляди вчених різних історичних періодів, бачимо, що питання ролі держави у економічних відносинах завжди спричиняло жваву дискусію. Спостерігається ефект маятника панування теорій «за» і «проти» активної втручання держави у економічну сферу. Проблематика місця, ролі та функцій держави породжувала низку суміжних, невід'ємних питань, зокрема про прибутковість сфер обігу та виробництва, суть та роль прибутку в економічній системі, процес вільного ціноутворення, саморегулювання ринків, ринкову рівновагу, циклічність та ін. Домінування тієї чи іншої теорії у певний період часу, на нашу думку, має низку об'єктивних причин та обставин. Сюди варто віднести еволюцію товарно-грошових та суспільних відносин, поглиблення міждержавних економічних зв'язків, зростання обсягів матеріального виробництва, циклічність та ін. Переломні моменти у зміні акцентів економічної політики відбувалися у періоди глобальних економічних криз. Саме гостра необхідність у подоланні таких негативних економічних явищ як перевиробництво, інфляція, безробіття, монополії, зубожіння народу та інші стають своєрідними каталізаторами еволюції економічних поглядів.

Сучасні теоретичні концепції ролі держави у економіці спрямовані на гармонійне поєднання найкращих елементів ринкового саморегулювання із «корегуючим» втручанням державних інституцій. Безперечно, Україні досить важко розробити власну цілісну систему поглядів на цю проблему, враховуючи надто малий досвід державності. У цьому випадку у нагоді може стати світовий досвід перемог та поразок у розробці даної проблематики з обов'язковим урахуванням історичних, геополітичних, суспільних та економічних особливостей нашої країни.

Бібліографічні посилання

1. **Васільєва Л. М.** Державне регулювання аграрного сектора України в умовах системної модернізації: концептуальні теоретичні положення та напрями подальшого розвитку : монографія / Л. М. Васільєва. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 392 с.
2. **Гелбрейт Дж. К.** Економічні теорії і цілі суспільства / Дж. К. Гелбрейт. – М. : Прогрес, 1976. – 213 с.
3. **Довбенко М. В.** Видатні незнайомці (Наукові ідеї, здобутки та життя економістів–лауреатів Нобелівської премії) / М. В. Довбенко. – Івано-Франківськ : Основа, 1995. – 204 с.
4. **Козаков В. М.** Теоретична генеза методології досліджень у державному управлінні / В. М. Козаков // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 1. – С. 72–74.
5. **Лопатинський Ю. М.** Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади / Ю. М. Лопатинський. – Чернівці : Рута, 2006. – 344 с.
6. **Лященко В. П.** Государственное регулирование деятельности коммерческих организаций / В. П. Лященко. – М. : Новый век, 2001. – 208 с.
7. **Маркс К.** Капитал: соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1960. – Т. 23. – 923 с.
8. **Мизес Л.** Индивид, рынок и правовое государство / Л. Мизес. – СПб. : Пневма, 1999. – 196 с.
9. **Могильний О. М.** Державне регулювання економіки : навч. посіб. / О. М. Могильний. – К. : Ін-т підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 2006. – 490 с.
10. **Норт Д.** Институциональные изменения: рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6–17.
11. **Нуреев Р. М.** Предпосылки новой экономической парадигмы: онтология и гносеология / Р. М. Нуреев // Вопросы экономики. – 1993. – № 4. – С. 131–144.
12. **Петти У.** Трактат о налогах и сборах / У. Петти. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 76 с.
13. **Плеханов Д. О.** Методологічні основи державного регулювання аграрного сектора економіки / Д. О. Плеханов // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2011. – № 3. – С. 14–16.
14. **Сайкевич О. Д.** Українські економісти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. про необхідність та конкретні форми державного регулювання ринкової економіки / О. Д. Сайкевич // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 31–32. – К. : 2000. – С. 196–199.
15. **Самуэльсон П. Э.** Экономикс / П. Э. Самуэльсон, В. Д. Нордхаус. – М. : Вильямс, 2003. – 680 с.
16. **Селигмен Б.** Основные течения современной экономической мысли : пер. с англ. / Б. Селигмен. – М. : Прогресс, 1968. – 600 с.
17. **Сорос Дж.** Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности : пер. с англ. / Дж. Сорос. – М. : Инфра-М, 1999. – 262 с.
18. **Устигян И. П.** Самуэльсон о государственном регулировании экономики / И. Устигян // Экономист. – 2001. – № 7. – С. 96–93.
19. **Фридмен М.** Количественная теория денег / М. Фридмен. – М. : Дело, 1996. – 155 с.
20. **Хайек Ф. А.** Индивидуализм и экономический порядок / Ф. А. Хайек. – М. : Изограф, 2001. – 256 с.

Надійшла до редколегії 20.11.2013